

מנשה ענזי

# הצנעאנים

יהודים בתימן המוסלמית, 1872–1950



מרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי  
ירושלים

המערכת המדעית  
פרופ' עמנואל אטקס – יו"ר, פרופ' גור אלרואי, פרופ' אלישבע באומגרטן,  
פרופ' גרשון בקון, פרופ' ירון הראל, פרופ' כנה ורמן, מר יחזקאל חובב

עריכה לשונית: אברהם בן־אמתי  
מנהלת ההוצאה לאור: חיה פז כהן  
עורך ראשי: יחזקאל חובב  
הפקה והבאה לדפוס: נעה גרינולד־עסיס

ספר זה יוצא לאור בסיוע  
משרד התרבות והספורט  
הקרן הישראלית למדע מענק I-CORE 1798\12

מסת"ב 1-374-227-965-978  
מספר קטלוגי 1106-185  
© כל הזכויות שמורות למרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי, תשפ"ב  
אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו, בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני או מכני,  
לרבות צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.  
סדר ועימוד: אירית נחום  
לוחות והדפסה: דפוס פרינטיב  
ירושלים



מבט כללי על צנעא, שנות השלושים או ראשית שנות הארבעים.  
צילום: יחיא חייבי. מתוך התערוכה: רגעים בצנעא.  
ארכיון התצלומים שבמרכז מידע לאמנות ותרבות יהודית על שם אן ואיזידור פאלק,  
מוזיאון ישראל, ירושלים

## תוכן העניינים

11	הקדמה
17	מבוא
17	א. האוכלוסייה
20	ב. ההיסטוריה הקדומה
22	ג. ההיסטוריה הקדומה של יהודי תימן
25	ד. ההיסטוריה של העת החדשה
32	ה. היהודים בצנעא בעת החדשה
38	ו. המחלוקת על הקבלה וההשכלה
39	ז. כלכלה והגירה
40	ח. שאלות המחקר
41	ט. תולדות המחקר
43	י. בעיית המקורות
44	יא. השימוש במקורות
49	<b>פרק ראשון: שכונת היהודים ומקומה המרחבי בצנעא</b>
50	א. יהודים בנופה של העיר המוסלמית
51	1. הדרה מרחבית במערב
52	2. הגטו היהודי באירופה
54	3. שכונות נפרדות לבני המיעוטים במרחב המוסלמי
55	4. שכונות בצנעא
56	ב. הרובע היהודי בצנעא
66	ג. יתרונות שכונת היהודים לתושביה היהודים של צנעא
66	1. הביטחון והחומה
68	2. מסחר ביין ויחסים בין המינים
82	3. עירוב
84	4. השבת כזמן הבדלה
86	5. התאסלמות

92	ד. השינויים בבנייה ברובע היהודי
101	ה. ניקיון, רפואה ואקולוגיה בשכונת היהודים
105	1. ייצור יין
106	2. בורסקאות
108	3. המקמצים
112	ו. סיכום
116	פרק שני: יהודים בבית משפט מוסלמי
117	א. מערכת המשפט בצנעא
117	1. בית המשפט היהודי
118	2. בית המשפט המוסלמי בצנעא
121	ב. יהודים ומוסלמים בבית המשפט בצנעא
126	1. כוח בית הדין מוגבל
130	2. דיני ירושת נשים
135	ג. ירושת משפחת כסאר
146	ד. סיכום
148	פרק שלישי: כלכלה, מלאכה ומסחר
150	א. כלכלת תימן
155	ב. יהודים בעלי מלאכה
156	1. עבודות צורפות וכסף
160	2. התארגנות מקצועית והממונים על המלאכה
161	3. השינויים בעבודות היד
162	ג. יהודים במסחר
165	1. יהודים צנעאנים בסחר בין-לאומי
167	2. ייצוא הקפה
169	3. דרכי התחבורה
172	ד. יחסי יהודים ומוסלמים
172	1. קשרי מסחר
177	2. יין ומשקאות חריפים
191	ה. עבודת נשים
196	ו. סיכום

198	פרק רביעי: זהות יהודי צנעא
198	א. הרכב דמוגרפי מגוון והגירת אוכלוסייה
202	ב. יחסים בתוך העיר הגדולה
207	ג. הדרת ה"אחר" הכפרי
207	1. קשרים בין יהודי צנעא לבין יהודי הכפרים
211	2. בית דין צנעא כבית דין לערעורים ושליחיו
216	3. מפגש פליטים מצנעא עם הקהילות המקומיות
218	4. מפגש בצנעא
221	5. הגירת כפריים לצנעא
223	6. ההקדש והמצווה
225	7. הטיפול של קהילת צנעא בעניים המהגרים
233	ד. יהודי צנעא ומוסלמי צנעא
239	ה. סיכום

241	פרק חמישי: תודעת יהודי צנעא ואורחות חייהם
241	א. המישור הראשון: המאמץ ההתנהגותי
243	1. עיצוב נורמות חברתיות במסיבות הציבוריות
264	2. תלמוד תורה וחינוך הילדים
269	3. לבוש ודיבור
275	4. שליטה עצמית והבעת רגשות
277	5. הכבוד בצנעא
286	ב. המישור השני: פרויקט ספרותי
292	ג. סיכום

294	סיכום
-----	-------

301	מקורות וביבליוגרפיה
301	א. ארכיונים ואוספים
301	ב. ריאיונות
303	ג. מחקרים

340	מפתחות
-----	--------

## הקדמה

כתיבתו של ספר זה הסתיימה בברלין, שבה שהיתי בשנת 2015 כעמית-מחקר בתוכנית של EUME (Europe in the Middle East – The Middle East in Europe) במכון ללימודים מתקדמים בעיר. במהלך השנה נפגשתי עם מוסלמים מצנעא שהיגרו לגרמניה בשנות האלפיים. היו אלו פגישות מרגשות, שיצרו אך לרגע ובטריטוריה מרוחקת מרחב משותף של יהודים ומוסלמים מתימן, אינטראקציה שדמתה אולי למפגש הבין-דתי שהתרחש בצנעא של ראשית המאה העשרים. מכריי החדשים דיברו בלהג צנעאני כמו יוצאי העיר החיים בישראל, ושתי הקבוצות גאות מאוד בעיר מולדתן. התמונות של הבתים והרחובות בצנעא של שנות האלפיים דמו לבתים ולרחובות של היהודים במחצית הראשונה של המאה העשרים. בסופי שבוע נהגו מכריי לטייל ברחובות שבהם שכנה בעבר שכונת היהודים, קאע אליהוד.

מפגש זה עורר אצלי שאלות רבות: מה היה קורה אלמלא יצאו היהודים מתימן? כיצד היו נראים חיי היהודים בצנעא העכשוויות? שאלה היפותטית זו אינה פשוטה מבחינה היסטורית, ובחוגים היסטוריים מסוימים יש התנגדות לשאלות מסוג זה, אבל שאלה כזו עשויה לאתגר ואותה אני מציב בפתח ספר זה. מטרתו היא להציג את חיי היהודים בסביבתם בלי לחשוב כל הזמן שבעוד רגע הם עוזבים את העיר.

השיחות עם המהגרים המוסלמים מצנעא המחישו את הקושי של חוקר ישראלי לכתוב על עיר שמעולם לא ביקר בה, אף שחלק גדול מן המחקר שלי עוסק בהיבטים מרחביים של העיר. עם תהיות אלו יצאתי לדרך – תיאור העיר וחיי יהודיה במאה השנים האחרונות לקיומה של הקהילה.

שאלת יסוד למחקר זה הייתה מערכת היחסים בין יהודים למוסלמים בעיר צנעא. סרטו התיעודי של הבמאי הצרפתי רנה קלמנט (René Clément), "L'Arabie Interdite" (ערב האסורה), צולם בתימן בשנת 1937 בשיתוף פעולה עם הארכיאולוג ז'יל ברת'ו (Jules Barthou). בסרט נראים יהודים וערבים נפגשים ברחובות ובשווקים של צנעא ומשוחחים ביניהם. תמונה זו עומדת בסתירה לתפיסה הרווחת בציבור ואף בקרב חלק מן החוקרים, שיהודי צנעא חיו בפרישות מזהקהילה המוסלמית, ומוזינה את הצופה לבחון מחדש את היחסים היום-יומיים בין יהודים ובין מוסלמים. זהו גם חלק מפולמוס מחקרי רחב בדבר

## הקדמה

היחסים בין יהודים למוסלמים. ברנרד לואיס ומרק כהן מציגים את הוויכוח כמאבק בין הדוגלים בתיאור נוסטלגי, המציג את החיים ביחד כסימביוטיים, ובין המתארים את תולדות היחסים כרצף של התנגשויות, שהקשו ופגעו בקהילות היהודיות בארצות האסלאם.<sup>1</sup>

מלבד הבדל זה, גם מבחינה מתודית ותמטית יש הבדל בין החוקרים השונים. היו שהדגישו את הספרות האידאולוגית והדתית שעומדת בבסיס היחסים בין מוסלמים ליהודים, והיו שהצביעו על אירועים היסטוריים ספציפיים. בין כך ובין כך שני הזרמים בחנו את מערכות היחסים מנקודת המבט של השליטים הפוליטיים והמנהיגים הדתיים, ולא עסקו בחיי היום-יום של שתי הקהילות. ספר זה בוחן את היחסים בין יהודים למוסלמים מנקודת מבט שונה: לא מתוך עיון בטקסטים שכתבו מלומדים ולא מהתחקות אחר מעשיהם של שליטים או תוך התמקדות באירועים מכריעים, אלא מזווית ראייה של היסטוריה חברתית-תרבותית, שעוסקת דווקא בשגור וביום-יומי ורואה בו מפתח להבנת מערכות היחסים בין קבוצות שונות. בכך אני ממשיך דרך מחקרית שמתפתחת בשנים האחרונות. הספר מדגיש את התנועה בין הקבוצות, ומסמן את המרחבים שבהם ניהלו השתיים יחסי קרבה מחד גיסא ואת קווי הגבול ביניהן מאידך גיסא. קרבה אין פירושה אהבה ואחוזה; לעיתים דווקא להפך. בין כך ובין כך ברור כי מערכת היחסים בין יהודים למוסלמים בצנעא הייתה דינמית ויום-יומית והתבססה על שפה משותפת, תרבות דומה ואורחות חיים קרובים.<sup>2</sup>

ספר זה סוקר את קורותיה של הקהילה היהודית בצנעא כקהילה החיה בסביבה אורבנית, ובוחן את מקומם של היהודים בחיי העיר. העיור הוא מהמאפיינים המובהקים של התקופה המודרנית. במהלך המאה ה-19 גדלו ערים רבות באירופה והפכו לכרכי ענק ובהם מיליוני תושבים. ספרות מחקרית רבה הוקדשה לצמיחת העיר המודרנית החל מהמאה ה-19. חוקרים רבים סבורים כי ההגירה לעיר והמגורים בה השפיעו באופן ניכר על אורחות חייהם של התושבים ועל השקפת עולמם, ותנאים אלו הובילו לעיצוב תרבות עירונית חדשה. כתב רוברט פארק (Park): "עיר היא בראש ובראשונה מצב נפשי,

1 ראו לואיס; כהן, בצל הסהר והצלב.

2 באחרונה בחנו את יחסי יהודים ומוסלמים, בדרך דומה, חוקרי המלאח בצפון אפריקה כמו אמילי גוטרייך ודניאל שרויטר, ובעיקר חוקרי ארץ ישראל/פלסטין בסוף התקופה העת'מאנית ובתקופת המנדט, כמו סלים תמרי, מישל קמפוס, דבורה ברנשטיין, תמי רוז, אביגיל יעקובסון, משה נאור, מנחם קליין והלל כהן.



## הקדמה

גוף של מנהגים ומסורות, של עמדות והרגשות".<sup>3</sup> החברה העירונית תוססת, דינמית ויצירתית, אך מנגד, כפי שטען גאורג זימל (Simmel), היא יוצרת "יחסים משניים" בין חבריה, כלומר קשרים תכליתיים, רשמיים, שטחיים, ולא "יחסים ראשוניים" ועמוקים כפי שהיה מקובל בסביבה הכפרית. על פי פרדיננד טניס (Tönnies), בכפר ובעיירה האדם שייך בדרך כלל לקהילה (Gemeinschaft), שחבריה מקיימים ביניהם קשרים אינטימיים, אישיים ולאורך זמן. לעומת זאת בעיר הפרטים מקיימים על פי רוב קשרים בתוך החברה (Gesellschaft), אבל הקשרים רופפים וארעיים. החברה העירונית מאופיינת בהטרונגיות של קבוצות שונות, בניגוד לכפרים שבהם האוכלוסייה הומוגנית יותר, והדבר מוביל להתבדלות של הקבוצות השונות בעיר.<sup>4</sup>

מן המפורסמות הוא כי יהודים נמשכו אל הכרך המודרני הצומח, ובסוף המאה ה-19 התרכזו רוב היהודים בערים הגדולות במערב. רבים יצאו מן השכונה היהודית הישנה אל האזורים החדשים שנבנו בעיר. אין זה רק ציון של שינוי דמוגרפי, אלא שינוי בעל משמעות בעיסוקים הכלכליים, בחיי המשפחה, במוסדות הקהילה היהודית ובמידת הלכידות הפנימית של חבריה, בקשרים שבין יהודים לחברה הסובבת, בהשכלה, ובהתערות גוברת של היהודים בתרבות ובפוליטיקה הכללית. היציאה מן "הגטו" שינתה את המרחב היהודי והציגה אלטרנטיבות ל"נראות היהודית" במרחב הציבורי.<sup>5</sup>

גם במרחב המוסלמי התרחשו תהליכים דומים, אם כי בעיקר מסוף המאה ה-19 ובעוצמות נמוכות יותר. בשנים האחרונות נכתבו מחקרים רבים על התפתחות הערים באימפריה העת'מאנית המאוחרת ועל השפעת תהליך העיור העת'מאני על המרחב.<sup>6</sup> גם יהודים במזרח הצטרפו אל זרם המהגרים מן הכפר אל הכרך, ויצרו קהילות גדולות ותוססות בערים מודרניות.<sup>7</sup> לעומת זאת מעט נכתב על יהודי העיר תימן, וגם המחקרים שנכתבו על יהודי צנעא לא עסקו בעירוניות שלהם כלל. במובן זה חיבור זה מבקש להציג דרך מחקרית חדשה על תולדות יהודי תימן, תוך הדגשה של הפרספקטיבה העירונית.

3 פארק, עמ' 41.

4 על עמדות דיכוטומיות אלו, עיר-כפר, נמתחה ביקורת חריפה במהלך השנים במחקר הסוציולוגי, אך נראה כי למרות פשטנותם העקרונות הבסיסיים במקומם עומדים.

5 כפי שהראה כהן, נראות.

6 ראו למשל על אסתנבול אצל גול, אסתנבול. על ערים ערביות במרחב העת'מאני ראו אצל הנסן, פיליפ וובר.

7 ראו למשל אצל צור והלל.

## הקדמה

ספר זה הוא אפוא מונוגרפיה היסטורית העוסקת במעורבותם של יהודי צנעא, בירת תימן, במרחב הציבורי של העיר במאה השנים האחרונות לקיומה של הקהילה. התקופה הנידונה החלה בכיבוש העת'מאני בשנת 1872, כיבוש שהעניק יציבות לתושבי העיר, ונמשכה עד עליית יהודי צנעא לישראל בשנת 1950. מטרת הספר היא לתאר את דמותה של קהילה יהודית עירונית במרחב מוסלמי, קהילה שלא עברה תהליכי מודרניזציה מואצים, וכן לבחון את השינויים שעברה בסוף המאה ה-19 ובמהלך המאה ה-20 תוך הדגשת הפרספקטיבה של המגורים בעיר והחוויה העירונית.

הבחירה לעסוק בקהילה הצנעאנית טבעית לאור מרכזיותה בתימן. לאורך התקופה הנידונה הייתה צנעא עיר הבירה של תימן העת'מאנית והאמאמית. הקהילה היהודית בעיר בתקופה הנידונה מנתה בין 5,000 ל-10,000 נפש; הם היו למעלה מ-10% מכלל יהודי תימן, כ-60,000 איש ואישה.<sup>8</sup> בתוך אוכלוסיית צנעא, שמנתה כ-50,000 תושבים, היו היהודים בין 15% ל-20%. בשונה מיהודי צנעא חיו רוב יהודי תימן בכאלף נקודות יישוב קטנות, וכל קהילה מנתה כמה משפחות בלבד. ברוב המקרים מדובר היה בכפרים קטנים, ובהם כמה משפחות בלבד, ולצדם כמה קהילות בינוניות ובהן כמה עשרות משפחות יהודיות. עובדה זו, בצירוף מנהיגותה של קהילת צנעא במישור הארצי, דמותה התרבותית והדתית ויחסנותה, הפכה אותה לבולטת בקרב קהילות יהודי תימן. מרכזיותה של הקהילה השפיעה על תודעתם העצמית של יהודי צנעא, כפי שמעידים פתגמים צנעאניים רבים המציגים את עליונות הקהילה. לתחושת עליונות זו היו ביטויים מעשיים שהשפיעו על ההתנהלות של יהודי צנעא במרחב הציבורי. בנוסף הותירה הקהילה הצנעאנית מגוון מקורות עשיר באופן יחסי שמאפשר לחקור קהילה זו לעומק, בניגוד לרוב הקהילות בתימן, קהילות כפריות, שמהן שרדו מסמכים מעטים.

בסימו של המחקר ברצוני להודות לאנשים שליוו אותי לאורך הדרך. ראשית למדריכיי בעבודת הדוקטור שעליה מבוסס הספר, ירחמיאל כהן ומנחם בן-ששון, על תמיכתם והדרכתם המסורה והקפדנית. למדתי מהם כיצד לחקור ולכתוב, ונהנית מ"המרחק הנכון", שמאפשר לחוקר צעיר לפלס את דרכו העצמאית במחקר מתוך ליווי צמוד. המונח הגרמני למנחה לדוקטורט, Doktorvater, מרמז לכך שהם הכניסו אותי אל המשפחה המורחבת שלהם, ועל כך תודתי העמוקה. הספר קוצר באופן ניכר והותאם לקהל קוראים רחב. דיונים רבים הושמטו, והרוצה להרחיב מוזמן לעיין בעבודת הדוקטור. לצד זה כתבתי הקדמה חדשה ועדכנתי את הביבליוגרפיה.

8 אבן דגור, עמ' 145, מעריך את מספרם במאה ה-20 בכ-7,000 יהודים.

## הקדמה

דמותה של צנעא קרמה עור וגידים בזכות ריאיונות רבים עם בני הקהילה, ושמותיהם מופיעים בסוף הספר. אני מודה מקרב לב למרואיינות ולמרואיינים שפתחו לפני את ביתם ואת לבם. אלמלא הם לא הייתי יכול לכתוב את המחקר הזה. תודה מיוחדת לברכה קיסר, שאירחה אותי פעמים רבות ובסבלנות רבה סיפרה לי שוב ושוב על יהודי צנעא.

חברים ועמיתים רבים עזרו לי במהלך שנות העבודה ואני אסיר תודה להם: יוסף אביב"י, גדי אלגזי, צבי בן־דודר בנית, אדם בן־נון, אבריאל בר־לבב, אורית בשקין, שרון גורדון, אסתר גוגנהיים, אייל ג'ניאו, מיכאל גלצר, נח גרבר, יצחק הולנדר, קרסטין הינפלד, ירון הראל, מרק וגנר, יוסף טובי, הרב אבירן יצחק הלוי, אסתר מאיר־גליצנשטיין, יורם מיטל, גיא מירון, אורי מלמד, מוחי אלדין מנצור, מראם מסארווה, בת־ציון עראקי קלורמן, ירון צור וליאת קוזמא.

תודה מיוחדת לירחמיאל (ריצ'י) כהן ולאמנון (נונו) רוֹקֶרֶקוֹצְקִין, שליוו אותי מקרוב במהלך כתיבת הספר וממשיכים ללוות אותי בדרכי האקדמית. הדאגה, האתגר והמסירות שהדריכו אותם בשיחות עימי לא יסולאו בפז. טובי עין הם יבורכו. יחד עם נונו הייתי שותף להקמת קבוצה מחקר במכון ון־ליר שעסקה בפרספקטיבות יהודיות ומזרחיות על ההיסטוריה היהודית. החברות והחברים בקבוצה העשירו אותי במחשבות ובתובנות, והדברים משוקעים בכל חלקי החיבור.

תודה למוסדות שסייעו בידי בחומר וברוח במהלך כתיבת הדוקטורט: באוניברסיטה העברית – קרן שנקר, משגב ירושלים, פרס ע"ש שלמה דב גויטיין, קרן לובין ומלגת המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל; וכן מכון בן־צבי, משרד החינוך, הפדרציה הספרדית העולמית והאגודה לטיפוח חברה ותרבות בנתניה. הערכתי ותודתי למוסדות שליוו אותי בשנות הפיכת הדוקטורט לספר: EUME בראשותו של ג'ורג' ח'ליל בברלין, מרכז דעת המקום באוניברסיטה העברית, וקרן הזיכרון לתרבות יהודית ומלגה ע"ש א"א אורבך.

בשנים האחרונות הייתי חבר במרכז דעת המקום, ובתמיכתו הנדיבה יכולתי להביא את הספר לכדי גמר. אני מודה לחברי המרכז ולמזכירת המרכז ענת רכס על עזרתם הרבה. בחמש השנים האחרונות, מאז הצטרפתי לאוניברסיטת בן־גוריון ולמחלקה להיסטוריה של עם ישראל, הפך המקום לבית עבורי. אני מודה לחברי המחלקה ולאוניברסיטה שסייעו בתהליך הקליטה ומלווים אותי בעצות טכניות ומדעיות בכל אשר אני הולך.

חובה נעימה היא להודות לאנשי מרכז שזר: לגיא מירון, שליווה אותי בתהליך הפיכת הדוקטורט לספר, למנהלת ההוצאה לאור הקודמת מעין אביניר־רבהון ולמנהלת ההוצאה לאור הנוכחית חיה פז־כהן, לעורך הלשון אבי בן־אמתי, לעורך הראשי יחזקאל חובב, ליו"ר המועצה האקדמית היוצא עמנואל אטקס ולמנכ"לית מיכל שגיא.

## הקדמה

את ההשראה לעסוק ביהודי תימן העניקה לי סבתי, חמאמה ענזי, שסיפוריה על יהודי תימן ליוו את ילדותי ובגרותי. הספר מוקדש לזכרה בגעגועים רבים. משפחתי הקרובה עודדה אותי בדרכי המחקרית, בעיקר הוריי חיים ונאוה ענזי ואחיי ואחיותיי, ועל כך אסיר תודה אני להם. אחרונים חביבים ואהובים במיוחד: רעייתי רקפת, שהולכת עימי כברת דרך ארוכה ולעיתים אף לא סלולה, ובנינו, עדיה ואורי, שהם האושר והטעם לחיינו. אני שמח שהם מוצאים עניין רב במחקריי, והדיונים בבית על תימנים, יקים וצנעאנים העשירו את תובנות המחקר.

לק"י, ירושלים, תשפ"ב

## מבוא

כדי להבין את מצבם של יהודי צנעא ואת קשריהם עם החברה הסובבת אפתח בהצגה קצרה של תולדות תימן ויהודיה, ולאחר מכן אציג תיאור כרונולוגי קצר של קהילת יהודי צנעא בעת החדשה. כדי להקל על הקוראים בחרתי להפריד בין תיאור ההיסטוריה הכללית של תימן ובין ההיסטוריה של היהודים, אך, כפי שניתן לראות בקלות, תולדות היהודים שזורות בתולדות הארץ.

### א. האוכלוסייה

תימן שוכנת בדרום חצי האי ערב, לחופי האוקיינוס ההודי והים האדום. הארץ מורכבת משלושה חלקים מרכזיים: הרמה המרכזית, העשירה במשקעים ומתונה בטמפרטורות ויפה לחקלאות, ובה יושבת רוב האוכלוסייה; רצועות החוף המערבית (התאמה) והדרומית, אזורים חמים ושחונים שבהם נמצאים הנמלים החשובים; ואזור המדבר המזרחי.<sup>1</sup> צנעא נמצאת בלב הרמה המרכזית, בגובה של 2,300 מטר מעל פני הים.

יהודי תימן מנו כאחוז וחצי מכלל האוכלוסייה בתימן בעת החדשה, כלומר כ-60,000 תושבים מכלל אוכלוסייה של כארבעה מיליון.<sup>2</sup> שאר התושבים המוסלמים התחלקו לשתי קבוצות מרכזיות: ז'ידים, בני האסכולה השיעית, ושאפעים, מן האסכולה הסוניית; ולצידם קבוצה קטנה של אסמאעילים שיעים.<sup>3</sup>

העובדה שהיהודים היו המיעוט היחיד שאיננו מוסלמי בתימן<sup>4</sup> הקשתה עליהם מצד אחד לעמוד על זכויותיהם ומצד שני הקלה עליהם, מאחר שלא נאלצו להיאבק במיעוט נוסף על משאבים מוגבלים. בכך התייחדה הקהילה בתימן מכל הקהילות היהודיות הגדולות בארצות האסלאם.<sup>5</sup> בדומה לשכניהם המוסלמים חיו היהודים בעיקר בכפרים

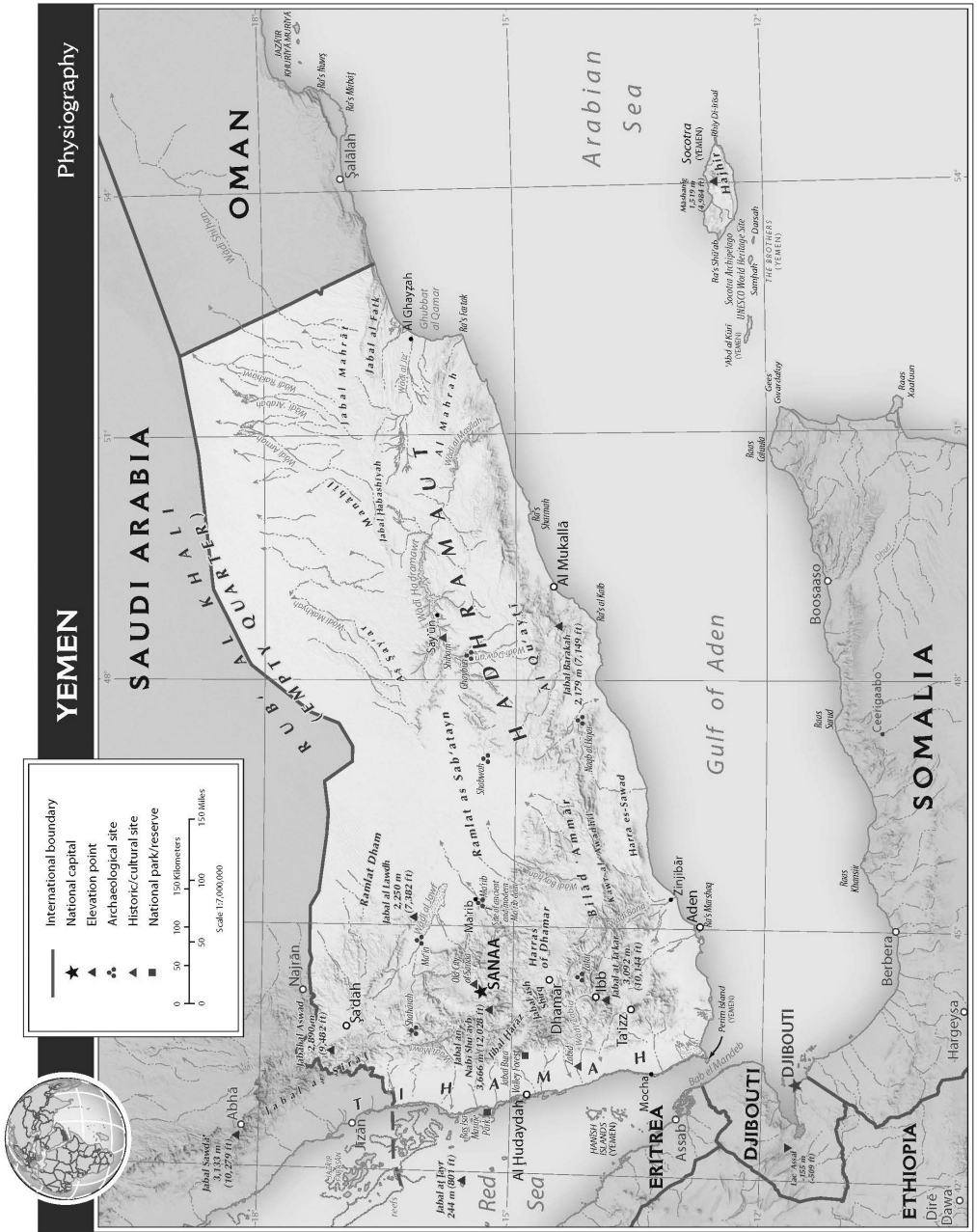
1 ראו דרש, עמ' 11–16.

2 ללא מפקדי אוכלוסין מסודרים מתקופה זו כל ההערכות מקורבות בלבד.

3 ראו ונר, עמ' 29 ואילך.

4 קבוצה קטנה של בניאנים מהודו חיו פרקי זמן קצרים בתימן.

5 גם בצפון אפריקה לא חיו קהילות מקומיות של נוצרים, אבל לאורך ההיסטוריה ובעיקר בתקופה המודרנית חיו נוצרים רבים בני מערב אירופה בארצות אלו בעיקר עקב הכיבושים הקולוניאליים.



Courtesy of the University of Texas Libraries, The University of Texas at Austin . מכפת תימן .

בקהילות קטנות, אבל בכל אזור שמנה כמה עשרות כפרים כאלו הייתה קהילה יהודית גדולה יחסית שחיה בעיירה או בעיר, ומנהיגותה השפיעה על האזור כולו.

הזרם הזידי, שהכיר בויד כאמאם החמישי בשלשלת האמאמים השיעים, התפתח בימי הביניים בחצי האי ערב ולאחר מכן לאורך חופי הים הכספי. כיום פעילה הזידיה באופן בולט רק בתימן. מבחינת תפיסת העולם הזידיה קרובה מאוד לסונה, ואף מכונה לעיתים "אלמד'הב אלכ'מיס", כלומר המד'הב (אסכולה משפטית אסלאמית) החמישי (של הסונה). בתפיסתה היא קרובה לאסכולת המז'זילה, שפיתחה במאות השמינית והתשיעית גישה פילוסופית-תאולוגית הבוחנת את אחדות האל באמצעים לוגיים. התן'חיד, אחדות האל, מרכזי בתפיסה הזידיה המונותאיסטית, ומכאן גם נובעת התנגדות למיסטיקה. חשיבות הלימוד וההעמקה האינטלקטואלית היא אחת מאבני היסוד של הזרם הזידי.<sup>6</sup>

על פי הזידיה כל אדם שהוא צאצא למשפחת הנביא מחמד משתייך לשכבת הסאד'ה, ויכול באופן תאורטי להתמודד על תפקיד האמאם אם הוא בעל כישורים מתאימים, כלומר כישורים פוליטיים, צבאיים, דתיים וגופניים. עם זאת הזידיה רואה באמאם ובירשיו פוליטיקאים ואנשי דת, אך לא קדושים. עמדה זו יצרה לא מעט עימותים לאורך ההיסטוריה בין טוענים שונים לכתר, והקשתה על יצירת ממלכה תימנית יציבה.<sup>7</sup> האסכולה השאפעית היא אחת האסכולות ההלכתיות, מד'אהב, של הזרם הסוני. ראשיתה בהגותו של החכם המוסלמי מחמד אבן אדריס אלשאפעי, שחי רוב חייו בצפון חצי האי ערב אך נפטר במצרים במאה התשיעית, והיא נפוצה בתימן ובמקומות רבים נוספים. האסכולה מדגישה את ההסתמכות על הקוראן והחדי'ת, ומגבילה את השימוש בהיקש ובשיקול הדעת בפסיקת הלכה.

מבחינה הלכתית ההבדלים בין הזידים לשאפעים בתימן מועטים, אך ישנם הבדלים רבים מבחינה גאופוליטית וחברתית. באופן סכמטי החלוקות הדתיות, הגאוגרפיות והחברתיות בתימן חופפות: בצפון תימן ובמרכזה חיים הזידים, רבים מהם במסגרות שבטיות כפריות ובעלות עוצמה צבאית, ואילו בדרום גרים בעיקר שאפעים, החיים בכפרים אך גם בערים ובדרך כלל לא במסגרת שבטית. להתאמה זו הייתה השפעה רבה על כוחם של הזידים במדינה, השפעה שכוחה תקף גם היום. ואף שמדובר ברוב שאפעי קטן, כמעט לכל אורך ההיסטוריה המודרנית של תימן שלטו בה הזידים בזכות הארגון הפוליטי והצבאי של השבטים הזידיים. השאפעים קיבלו עליהם בדרך כלל את השלטון האמאמי הזידי מבחינה פוליטית, אך לא מבחינה דתית.

6 על הזידיה ראו אצל מדלונג. על הזידיה בתימן ראו בספרו החשוב של היכל, שוכאני.

7 ראו היכל, שוכאני, עמ' 26 ואילך.

כאמור, לצד החלוקה הדתית בתימן גם חלוקה חברתית בין הסאדה, המיוחסים כצאצאי הנביא מחמד, כלומר צאצאי מהגרים מצפון חצי האי ערב; הקצ'אה, שכבת השופטים; הקבאָל, בני השבטים שהם היסוד האוטונומי המרכזי של הארץ; והשכבות הנמוכות, מְזַאִינה או בְּנו אַל־מַס, שהיו חסרי עוצמה פוליטית ומעמד חברתי, כמו המסאכין, האכ'דאם וכדומה, שרבים מהם היו צאצאי מהגרים מאפריקה.

## ב. ההיסטוריה הקדומה

בתימן התקיימו בתקופות קדומות חקלאות משגשגת ומסחר עָר עם מערב אסיה ועם המזרח הרחוק. ממלכות מקומיות חשובות, כמו סְבָא וּחַמִיר, שלטו בארץ באלף שלפני הספירה הנוצרית ובמאות הראשונות לספירה. גם כוחות זרים כמו הביזנטים והאתיופים לטשו עיניים אל הארץ העשירה מבחינה חקלאית וניסו לכבוש אותה. אין פלא כי התימנים גאים מאוד עד היום במורשת העתיקה של ארצם.<sup>8</sup> העיר צנעא נוסדה ככל הנראה כבר בימי ממלכת סְבָא במאות שלפני הספירה, ובמהרה הפכה מרכז פוליטי וכלכלי חשוב. עד היום תושבי העיר גאים בקדמותה ומכנים אותה אַם אַלְדְּנִיָה, אַם העולם.

תימן באה תחת דת האסלאם כבר בשנת 628, ובמאות העוקבות שלטה בה הכ'ליפות האומיית, ואחריה הכ'ליפות העבאסית. באותן תקופות לא הייתה תימן מאוחדת מבחינה פוליטית, ובצנעא שלט מושל מקומי שמינתה ההנהגה המרכזית של האומה המוסלמית. מאמצע המאה ה־9 ועד לסוף המאה ה־11 נחלשה הממלכה העבאסית, ושלטים מקומיים, חלקם אסמאעיליים, שלטו בצנעא. בשנים 1173–1228 שלטו בתימן האיובים המצְרִים (בצנעא משנת 1189/90), והם החלו לאחד את תימן ליחידה פוליטית. אחריהם שלטו בארץ שושלות סוניות מקומיות מדרום תימן. בסוף המאה התשיעית התבססה הזידיה מבחינה פוליטית בצפון תימן, בשנת 1381 היא החלה לשלוט בצנעא, ומן המאה ה־16 ואילך שלטה הזידיה בחלקים מרכזיים בתימן.<sup>9</sup>

גם מבחינה דתית החלה תימן להתגוון במאה ה־9. במאה זו חדרה לתימן האסכולה השאפעיית הסונית והתבססה בעיקר בדרום תימן. בשנת 897 התבססה הזידיה בצפון תימן, ואילו האסכולה השיעית האסמאעילית הגיעה במאה זו למרכז תימן והשפעתה ניכרה עד לתקופה האיובית.

8 ראו סטוקי, עמ' 9–24.

9 על ההיסטוריה הפוליטית הקדומה של תימן ראו רקס סמית'.



העת'מאנים כבשו את תימן בשנת 1535 ושלטו בה כמאה שנים. מרכוז היה בצנעא, והעיר גדלה והתעצמה. לאחר גירושם של העת'מאנים מצנעא בשנת 1629, ומתימן כולה בשנת 1635, הפכה צנעא לבירת האמאמות הקאסמית, אמאמות זידית שפעלה בתימן בשנים 1598–1853. מכוח אופוזיציוני לא סדיר הפכה האמאמות לכוח השולט באופן ממשי בתימן. הקאסמים שלטו ברוב תימן, והאמאמים הפכו במאה ה־18 מאמאמים כריזמטיים, שכוחם נובע מכישוריהם האישיים, לשושלת של מלכים, ותימן הפכה למדינה, דִּלְהָה. מיסוד המדינה אף יצר הפרדה בין השליט הפוליטי, האמאם, ובין המנהיגים הדתיים בראשות השופט הראשי. הייתה זו מדינה בעלת עוצמה כלכלית שהתבססה במידה רבה על סחר בין־לאומי של קפה ועל קשרים עם שליטי האזור.<sup>10</sup>

הפיכת תימן למדינה זידית ממוסדת חייבה הקמת מערכת אדמיניסטרטיבית מאורגנת, מינוי מושלים במחוזות שונים, בניית צבא מקצועי ואיסוף מיסים באופן סדיר. במאה ה־18 הכריזו הקאסמים על צנעא כבירת הממלכה, והעיר התמסדה כמרכז הדתי והפוליטי של הארץ.<sup>11</sup> השלטון הזידי מינה עֶאמֶל (מושל) לצנעא שהיה כפוף לאמאם. תחתיו פעלה מערכת הייררכית ומאורגנת, ולכל שכונה (חֶארה) ושוק היה עֶאקֶל או שִׁיך' שעמד בראשם. לצד זה היו לעיר כוח משטרה ומערכת משפט, בראשות ראש השופטים, קאצי' אלקצ'את, והמפתי. ראש השופטים ניצב בראש המערכת המשפטית הארצית, וערעורים מכל רחבי הארץ נשמעו בפניו. בעיר אף ישבה הנהלת הוֹקֶף, שבבעלותה היו רבים מהבניינים בצנעא ושטחים נרחבים ברחבי תימן כולה, וכן הדיואן, החצר הרשמית של המלוכה.<sup>12</sup> המסגד הגדול בעיר, אלג'אמע אלכביר, הפך למרכז הלמדני של כל תימן. לפיתוח הפוליטי והאדמיניסטרטיבי של העיר הייתה השפעה על התרחבותה הגאוגרפית והכלכלית. כך נבנה אזור השלטון, מְתוּכְלִיה, בקצה המערבי של העיר, ושכונת הגנים המערבית בִּיר אלעֶזַב הלכה והתפתחה. בראשית המאה ה־19 אף הוקפו השכונות המערביות בחומה.

השתלטותה של השושלת הקאסמית הזידית על חלקים גדולים מתימן במאה ה־17 הובילה למפגש צבאי אלים בין הזידיה, שפעלה במרכז תימן ובצפונה, ובין האסכולה השאפעית הסונית, שפעלה בדרום תימן. ועם זאת, דווקא כתוצאה מהמפגש הצבאי הטעון התרבו הקולות בין חכמי ההלכה הזידים, שקראו לאמץ את המסורות ההלכתיות הסוניות והדגישו את חשיבות החדית', המסורות המוסלמיות, על חיי מחמד וחבריו,

10 על התמסדות השושלת הקאסמית ראו למשל היכל, שוכאני, עמ' 15–18.

11 על מערכת מנהל מסודרת ראו סרג'נט ואלעמרי, אדמיניסטרציה.

12 על הוֹקֶף ראו למשל שם, עמ' 151–154.

שהפכו למחייבות מבחינה הלכתית בזרמים הסוניים. הפולמוס על אימוץ המסורות הסוניות התגבר במאה ה־18 בין תומכי המסורת הזידית הנוקשים, המכונים הַאָדוּיִם, על שמו של אלהאדי מייסד הזידיה בתימן בסוף המאה ה־9, ובין אלו שביקשו להתקרב אל הסונה, נְאֹו־סוּנָה, בראשותו של גדולי חכמי תימן בעת החדשה והרפורמיסט מחמד בן עלי אל־שַׁן־כַּאֲנִי (1760–1834). ויכוח זה הסתיים בניצחון הַנְאֹו־סוּנָה, ובקביעה כי בפסיקה הלכתית יש להסתמך במידה רבה על הקוראן והחדית', אם כי האופוזיציה ההאדוית המשיכה להתקיים במקומות שונים בצפון תימן.<sup>13</sup> הקרבה אל הסונה והתפתחותה של צנעא כמרכז אסלאמי תוסס תחת הנהגתו של שוכאני הובילו להידוק הקשרים בין צנעא למרכזים דתיים נוספים. רגליים לדבר כי לאור קשרים אלו ישם שוכאני הגבלות על היהודים בתימן, כמו גזרת המקמצים, שהטילה על היהודים את איסוף הזבל.

### ג. ההיסטוריה הקדומה של יהודי תימן

ההיסטוריה של קהילת יהודי תימן מאופיינת ברצף כרונולוגי של כאלפיים שנה, ובכלל זה תקופות של משבר ופגיעה אנושה בקהילה שקטעו את רצף החיים. קהילה זו שמרה על ייחודה, ומנגד הייתה קשורה לקהילה המוסלמית שסבבה אותה וגם לקהילות היהודיות בדרום ערב ולאורך חופי האוקיינוס ההודי וחופי הים האדום ועוד. יהודים חיו בתימן לפחות מן המאה הראשונה, והיו חלק מיהדות דרום ערב, קהילה גדולה שנעלמה כמעט כליל עם כיבושי האסלאם. רק בתימן נשארו יהודים לאחר עליית האסלאם ומעמדם הוגדר כַּאֲהַל אַל־דְּמָה, בני חסות, כלומר נתינים נסבלים ומוגנים.<sup>14</sup> כתוצאה מן השינויים הפוליטיים בימי הביניים, שהוזכרו לעיל, ומקשרי תימן עם הפאטימים ששלטו במצרים, שגשגה הפעילות המסחרית של הקהילה היהודית והיא פעלה באוקיינוס ההודי ובים האדום.<sup>15</sup> כוחה של הקהילה התבטא לא רק בעוצמה כלכלית אלא גם בפריחה תרבותית ולמדנית. במאות אלו נתחברו בתימן ספרי מדרש חשובים כגון מדרש הגדול, ונכתבו פיוטים בהשראת שירת ספרד. מבחינה הלכתית ומחשבתית נהגה קהילת יהודי תימן בדרכו של הרמב"ם בפירוש המשניות ובמשנה תורה, וכמה פירושים נכתבו על חיבוריו. לצד זה נכתבו במאות ה־12 עד ה־17 מדרשים פילוסופיים וחיבורים מחשבתיים ברוח הפילוסופיה של הרמב"ם. יהודי תימן גם הרבו לעסוק

13 על פולמוס זה ראו היכל, שוכאני ושוארב. הדמיון בין הוויכוח היהודי הפנימי על נוסח התפילה ומסורת הפסיקה במאה ה־18 לוויכוח המוסלמי הפנימי בולט וראוי למחקר משווה מעמיק.

14 ראו במאמרו המסכם של טובי, חמיר.

15 ראו גויטיין ופרידמן.

במדעים שונים, בעיקר באסטרונומיה ובמתמטיקה, והושפעו מן האסמאעילים בתימן. הדיאלוג היה פורה, ואנו מוצאים ספרות פילוסופית יהודית שנופצה בקרב המוסלמים בימי הביניים.<sup>16</sup>

ידיעותינו על יהדות צנעא בימי הביניים מועטות יחסית. היהודים ישבו בעיר עוד קודם לכיבוש האסלאם, ובמאות העוקבות נדדה קהילת היהודים בין כמה שכונות בתוך העיר מסיבות כלכליות ועקב שינויים פוליטיים. בתקופה זו הייתה קהילת יהודי עדן הקהילה הדומיננטית מכוח הנמל החשוב ששכן בה, בדרך המסחר של האוקיינוס ההודי. לאחר הכיבוש העת'מאני במאה ה־16 התהדקו הקשרים בין יהודי תימן ליהודי ארץ ישראל. היו מבני תימן שביקרו בארץ ישראל ושד"רים ביקרו בתימן, וכך השפיעה תורת צפת ומגורשי ספרד שחיו בארץ ישראל על יהודי תימן.

היודוק הקשרים עם יהודי האימפריה העת'מאנית הוביל לחדירת המשיחיות השבתאית לתימן. השפעת המשיחיות ותפיסתה כמרד עוררו את זעם המוסלמים, ובשנת 1679 גורשו יהודי העיר צנעא והאזור סביבה אל אזור מווע שבשפלת החוף המדברית, התאמה. הגירוש קטע את רצף ההתיישבות בעיר, אך כבר בשנת 1681 הותר ליהודים לשוב לצנעא, גם בגלל נחיצותם כבעלי מלאכה. שארית הקהילה התיישבה בחלקת אדמה המרוחקת מן העיר, וזו כונתה קאע אליהוד, שכונת היהודים.<sup>17</sup> עם זאת גילו היהודים יוזמה ומרץ, ובתוך זמן קצר שבו החיים למסלולם. כבר בשנים אלו שב לפעול בית הדין הקבוע ליהודי העיר, והוא המשיך ופעל בהתמדה עד ראשית המאה העשרים. במאה ה־18 ידעה הקהילה ימים של עוצמה כלכלית ורוחנית, ונהנתה מעוצמתה המתגברת של השושלת האמאמית הקאסמית. ככלל, ככל שכוחו של השלטון המוסלמי היה חזק יותר כך היו גם נשיא הקהילה, בית הדין והרב הראשי בצנעא בעלי מעמד חזק יותר. בשנים אלו הונחו היסודות הארגוניים והחברתיים של הקהילה. רבני העיר בראשות הרב יחיא צאלח, המהרי"ץ (1715–1805), ונגידיה בראשות משפחת עראקי, שהיו מקורבים לשלטון, עיצבו את דמותה של הקהילה היהודית והפכו אותה לקהילה האם של יהודי תימן. ההערכות הן שהקהילה מנתה בתקופה זו בין 3,000 ל־5,000 נפש. לקראת סוף המאה ה־18 ובראשית המאה ה־19 התגברו ההגבלות שהוטלו על יהודי תימן ככלל ועל יהודי צנעא בפרט, וכוחה של הקהילה נחלש מעט.

16 על עיסוקם של יהודי תימן בפילוסופיה ובמדעים בתקופה זו ראו בלומנטל ולנגרמן במחקרים שונים; למשל לנגרמן, מדעים; הנ"ל, קשרים.

17 על גירוש מווע ראו למשל אצל רצהבי, גלות מווע; הנ"ל, גלות מווע ומקורות חדשים.

בשנים אלו התגבשו האסכולות ההלכתיות והרוחניות בתימן. מצד אחד, רבים מיהודי תימן קיבלו עליהם החל מן המאה ה־16, בעקבות הידוק הקשרים עם רבני ארץ ישראל וקריאה בספריהם המודפסים, את תורת הקבלה, את נוסח התפילה הספרדי שהגיע מארץ ישראל ולכן כונה "שאמי" (אלשאם, אזור סוריה רבתי), ואת פסיקת ההלכה מבית מדרשו של השולחן ערוך. משפחת עראקי, שעמדה כאמור בראש הקהילה בצנעא, תמכה באופן ברור בתהליך זה. גם שירתו של רבי שלום שבזי, שחי בדרום תימן (1619 – אחריו 1680), רוויה במוטיבים קבליים ומעידה על תהליך זה. מצד אחר, חלק מרבני צנעא במאה ה־18, בראשות הרב יחיא צאלח, נאבקו בשינויים ההלכתיים ובשינוי נוסחי התפילה. כתוצאה מכך עיצב וגיבש הרב יחיא צאלח נוסח "בלדי", מקומי, שהוא ניסיון לשלב בין הנוסח התימני הקדום לנוסחי ספרד. גם בפסיקתו ההלכתית גיבש המהר"ץ מסורת הלכתית המשלבת בין פסיקתו של הרמב"ם ופסיקת תימן הקדומה לבין מסורתו ההלכתית של ר' יוסף קארו. היו אלו שנים של כתיבה תורנית רבה בגלל הפולמוס, וחייהם הרוחניים של יהודי תימן בכלל ושל יהודי צנעא בפרט עד למאה ה־20 התנהלו לאור שתי מסורות אלו.<sup>18</sup>

חשיבותם של החיים הרוחניים בעיר צנעא באה לידי ביטוי בריבוי מבני התפילה: מסגדים ובתי כנסת, המשקפים כוח דתי, פוליטי וכלכלי. גורם נוסף לריבוי בתי הכנסת היה הפיצול בנוסחי התפילה המרכזיים שנהגו בתימן: הבלדי, נוסח מקומי; והשאמי, הנוסח הספרדי־קבלי שהגיע מארץ ישראל. בתי הכנסת היו הרבה מעבר למקום תפילה, ובהם התרכזו חייה התרבותיים והתורניים של הקהילה. לצידם בלטו הישיבות ובתי המדרש שגם הם פעלו בבתי הכנסת, וכן בתי הלימוד לילדים. גם בעיר המוסלמית היו בתי ספר לגילאים שונים ובהם למדו את יסודות הדת המוסלמית. שמעה של צנעא כמרכז רוחני יצא למרחקים ורבים נהרו ללמוד בה, יהודים ומוסלמים כאחד.

לצד העוצמה הרוחנית והתרבותית התנהלו חיי מסחר ומלאכה שוקקים במאות חנויות ובתי מלאכה בשכונה היהודית ובעוד עשרות חנויות וסדנאות שהפעילו יהודים בשווקים של מרכז העיר המוסלמית. אין פלא שצנעא הייתה המרכז הפוליטי, הרוחני והכלכלי עבור יהודי תימן באותן שנים, ושימשה מודל לחיקוי ולהתנגדות בשאר קהילות תימן.

כאמור, קהילת יהודי צנעא הפכה במאה ה־18 למרכז הרוחני של יהודי תימן, והם ראו בבית דין צנעא סמכות משפטית עליונה. למרות זאת הובילו המרחק הגאוגרפי, קשיי

18 על הקהילה היהודית בצנעא במאה ה־18 ועל התגבשות שתי האסכולות ראו טובי, עיונים במגילת תימן.

התעבורה והשלטון הרופף לצמיחת הנהגה יהודית מקומית חזקה במרכזים נוספים ברחבי תימן.

בדומה לשלטון המוסלמי, מן המאה ה-18 ואילך התמסדה הנהגת יהודי צנעא והורכבה משני ראשים – מנהיג פוליטי ומנהיג רוחני. בראש ההנהגה הפוליטית עמד הנשיא, ה"עאקל", ובתקופות מסוימות הייתה לו השפעה על כל הקהילה היהודית בתימן. בתפקיד זה נשא אחד מבני המשפחות המכובדות והמיוחסות, שהיה גם בעל מעמד תורני. תפקידי הנשיא היו מגוונים, וניתן לחלק את פעילותו לענייני פנים של הקהילה היהודית ולענייני חוץ שנגעו לשלטון המוסלמי. תפקידיו בקהילה כללו בין היתר סמכויות שיפוט ותיווך שלא במסגרת בית דין, ופיקוח על אורחות החיים והמוסר. תפקידו הייצוגיים כללו הערכת מס הג'זיה (מס הגולגולת) וגבייתו, וכן ייצוג של היהודים והגנה עליהם בפני השלטון. יש שהתערב הנשיא בעבודת ההנהגה הרוחנית, והדבר יצר עימותים, בפרט אם כוחו של הנשיא היה רב. למרות תפקידיו הרבים לא זכה הנשיא למשכורת מכובדת.

במקביל הנהיג את הקהילה הרב הראשי, ה"מארי" (קרי מוֹרִי), שהיה הסמכות הרוחנית העליונה. הרב הראשי תפקד כאב בית הדין של צנעא, ובמידה רבה היה בעל הסמכות המשפטית הגבוהה ביותר בין יהודי תימן. הרב היה אחראי על דמותה הרוחנית של הקהילה ולימד במסגרות שונות, וכמו הנשיא גם הוא לא זכה למשכורת גבוהה.<sup>19</sup> למרות האמור לעיל יצרו הוויכוחים הפנימיים בקהילה היהודית במאות ה-18 וה-19 מבנה הנהגה רופף. הגבולות בין הרשות הפוליטית לרשות הדתית לא היו חדים, ולכן התעוררו מחלוקות בין הצדדים על היקף סמכויותיהם. המנהיגים לא קיבלו משכורת מספקת ותפקידם היה תפקיד של כבוד ואחריות, אך לא עבודה "במשרה מלאה". אי מיסודה של ההנהגה התבטא גם בהיעדר מוסדות ציבור נוספים לצד הרב והנשיא.<sup>20</sup> לאחר הכיבוש העות'מאני בשנת 1872 חלו שינויים במעמד ההנהגה היהודית ובכוחה, כפי שאראה בהמשך.

#### ד. ההיסטוריה של העת החדשה

המלחמות בין הטוענים לכתר האמאמות בשליש השני של המאה ה-19 כמעט החריבו את צנעא, ורבים מהמוסלמים ומהיהודים עזבו את העיר למקומות שונים במרכז תימן.

19 על מבנה ההנהגה בצנעא ראו למשל אצל ענוי, תמורות בקהילה, עמ' 10–14.

20 ראו גויטיין, החיים הציבוריים.